

Віктор Поєдинок, Надія Полторац

ЕТАПИ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ЕЛІТОЛОГІЇ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

У статті розглядається процес становлення російської елітології через призму трансформаційних процесів всередині російської політичної еліти, насамперед зміни її ціннісних орієнтацій. Ключові слова: політична еліта, суспільна трансформація, цінності, політико-ідеологічні орієнтації.

*Poedinok V., Poltorak N. Milestones of Russian Elitology reflection of the evolution of social values in the political elite. This article «Milestones of Russian Elitology reflection of the evolution of social values in the political elite», written by Poedinok Victor and Poltorak Nadia describes the process of the Russian Elitology through the prism of the transformation processes within the Russian political elite, especially changing its values. **Keywords:** political elite, social transformation, values, political and ideological orientation.*

Розпад Радянського Союзу привів не лише до появи на політичній карті світу низки країн, але і до формування нових галузей соціогуманітарних досліджень. Теорія еліт серед них є однією з найбільш динамічних і актуальних. Враховуючи той факт, що більшість пострадянських країн розвивають свою державність за схожим сценарієм, то і процес елітотворення в цих державах проходить аналогічно. Тому напрацювання російських елітологів будуть корисними для аналізу політичних еліт і в інших країнах колишнього СРСР.

Дослідження еліт, за твердженням О. Гаман-Голутвіної, є найбільш динамічною та продуктивною галуззю сучасної російської політичної науки [3, с. 10]. Але ми маємо зазначити, що в Росії, як і в більшості країн колишнього СРСР після його розпаду, ця галузь політичного знання, що лише зароджувалася, мала в своєму становленні пройти ряд етапів. Хронологія, зміст та форма цих етапів відображені в зміні акцентів наукового дискурсу, проблемного поля російських дослідників, а також у кількісних та якісних показниках наукових праць, що виходять у Росії. Спираючись на перераховані критерії класифікації, можна погодитися

з думкою російського дослідника В. Мохова, що розвиток сучасної елітології в Росії пройшов три етапи [7].

Перший етап (1980-ті — початок 1990-х рр.) характеризувався входженням дефініції «еліти» не лише в науковий дискурс, але й, в першу чергу, публіцистичний та буденний обіг, чому сприяли демократичні процеси, економічні реформи, що спостерігалися у Росії на межі 1980–1990-х рр. Зародженню сучасної наукової школи еліт у Росії сприяли праці професора Г. Ашина. Саме він у 80-х рр., спираючись на стародавні та сучасні західноєвропейські та американські концепції еліт, які в СРСР могли досліджуватися лише у скороченому варіанті т.зв. «критики буржуазної думки», зумів у своїх працях систематизувати концепції еліт, що і дало поштовх новій галузі політичної науки [1].

Другий період: середина — кінець 1990-х рр. Розробка теорії еліт у Росії на цьому етапі характеризується не лише розширенням кола науковців, але і якісними змінами в науковому дискурсі. Так, з 1994 до 1999 рр. кількість опублікованих статей, монографій, публікацій з різних аспектів теорії еліт у Росії, порівняно з періодом 1990–1993 рр., зросла у 7 разів, а захищених дисертацій — у 9 [7]. Потрібно зазначити, що в цей період у працях російських дослідників спостерігається перехід від виключно аналізу праць класиків світової теорії еліт (Г. Моски, В. Парето тощо), що було характерно для першого етапу, до спроб практичного застосування їх концепцій для аналізу сучасних російських еліт. У Росії також починають з'являтися центри дослідження теорії еліт, а саме — дослідницькі та навчальні організації Москви, Санкт-Петербурга, Ростова-на-Дону, інших міст, а також Дослідницький комітет Російської академії політичних наук з політичної елітології. Науковий дискурс, що триває між представниками цих установ, став певною матрицею розвитку елітології в Росії [3, с. 12].

Саме в цей період російські елітологи розширюють свій методологічний та категоріальний апарат. Дослідники оперують у своїх розробках сучасними дефініціями: політична еліта, правлячий клас, бізнес-еліта, регіональна еліта, політичне лідерство тощо.

Стосовно дефініції «політична еліта Росії», то серед науковців досі тривають дискусії. Ми можемо виділити три основні підходи до виокремлення політичної еліти з загальної структури еліти [2, с. 9].

1/ *Позиційний метод*, що передбачає належність індивіда до еліти з урахуванням його позиції у владній ієрархії. Застосовуючи цей підхід до політичної еліти, можна говорити про те, що до

еліти номінально належать представники вищого ешелону трьох гілок влади. Недоліком цього підходу є неврахування політичного впливу на ухвалення політичних рішень інших акторів.

2. Репутаційний підхід — базується на використанні методу експертних оцінок. Такий підхід передбачає використання рейтингів впливу політиків як всередині країни, так і за кордоном. Недоліком цього підходу є суб'єктивізм, а перевагою — можливість простеження динаміки політичного впливу особи.

3. Десизійний підхід, що базується на аналізі того, ким ухвалюються стратегічні рішення. За цим підходом політична еліта — індивіди, які їх приймають.

Деякі з науковців взагалі наголошують, що, враховуючи реалії сучасної Росії, використовувати термін «еліта» щодо осіб, наділених політичною, економічною владою тощо, не є коректним, адже вони не вирізняються високою моральністю і не можуть (або не бажають) виконувати ті функції, що покладені на еліту. Тому, як зазначають Ж. Тощенко і Р. Симонян [11, с. 123; 10, с. 122], під час дослідження політичних та бізнес-правлячих верхівок коректно використовувати термін «правлячий клас», «клани».

Якщо зупинитися на векторах досліджень російських вчених, то ми можемо виділити два блоки: историко-теоретичні та прикладні. Серед представників першого напряму необхідно виділити праці зам. директора Інституту соціології Російської Академії наук О. Дуки. Використовуючи культурно-інституційний підхід, він наголошує на тому, що еліти — це групи, що здійснюють, перш за все, стабілізуючі функції в суспільстві загалом та в окремих його підсистемах зокрема. Такі функції еліти визначають межі існування інших інститутів та індивідів. В цьому аспекті еліти є інституціалізуючими інститутами. Автор також зазначає, що сучасні російські еліти, які вийшли з радянської номенклатури, продовжують власну інституціалізацію, свідченням чого є тотальна корупція і політичні скандали, що є нескінченними. Завершення процесу інституціалізації еліт у Росії, на думку автора, пов'язане з необхідністю інтеграції суспільства в умовах його різкої стратифікації та ментальної дезорієнтації, а також зі збереженням владними групами контролю за розподілом суспільних благ [4, с. 72–73]. Окремою віхою розвитку російської елітології став вихід праці О. Гаман-Голутвіної «Політичні еліти Росії: Віхи історичної революції». Використавши историко-політологічний підхід, автор проводить концептуальний аналіз історичного

процесу формування і еволюції політичних еліт Росії протягом останніх X століть, сформулювавши методологічний підхід, за яким визначальний вплив на процес елітотворення в Росії справляє модель соціального розвитку. Автор зазначає, що Росія, на протигагу від Заходу, розвивала своє суспільство і еліту як його частину шляхом використання мобілізаційної, а не інноваційної моделі розвитку. А. Понеделков, у свою чергу, говорить про програмно-цільовий метод політичного управління — найбільш ефективний і єдиний, що дозволяє Росії зберігати державність і ідентичність в існуючих географічно-кліматичних умовах [9, с. 5]. Порівнюючи мобілізаційну та інноваційну модель розвитку суспільства і еліти, О. Гаман-Голутвіна наголошує, що в межах мобілізаційної моделі політична еліта Росії як суб'єкт політичного управління історично наділена надзвичайно великими повноваженнями, адже суспільство не мало і не має ефективних механізмів контролю і впливу на державу [2, с. 413]. Тобто, політична еліта Росії в особі держави виступає практично монопольним суб'єктом управління державою. Як підкреслює автор, така специфіка мобілізаційної моделі визначає також той факт, що владна еліта формується всередині державницьких структур і формує як політичну еліту вищі щаблі адміністративно-політичної бюрократії, що і визначає в подальшому монолітний характер організації політичної еліти в системі влади: монополія держави на політичне управління передбачає структуру політичної еліти [2, с. 53]. В умовах мобілізаційної моделі розвитку структура політичної еліти, враховуючи основне протиріччя цієї моделі — між завданням розвитку і відсутністю ресурсів для їх виконання — має дихотомічну структуру. Ця структура включає в себе два елементи: верховну владу і правлячий клас. Основа конфлікту між цими двома елементами полягає в тому, що верховна влада як ініціатор модернізації і правлячого класу вимагає від останнього бути його інструментом, що і є ключовим моментом внутрішньоелітних протиріч мобілізаційної моделі. Автор, проаналізувавши історію російського суспільства в його історичній ретроспективі, констатує, що мобілізаційна модель розвитку, яка доводить свою ефективність як інструмент вирішення надзавдань в надзвичайних умовах за постійного її використання, призводить до вихолощення фізичних, розумових ресурсів та моральних якостей не лише населення, але й еліт, що певним чином і підтверджує неефективність пострадянської еліти в умовах сучасної Росії [2, с. 414, 422]. На

жаль, Україна, яка перебувала 70 років у складі СРСР, а ще раніше — майже половина України входила до складу Російської імперії, повністю відчула усі переваги та недоліки мобілізаційної моделі розвитку. Це підтверджується не лише відсутністю в країні громадянського суспільства, але й низьким коефіцієнтом дій нашої політичної еліти.

Другий — прикладний напрям досліджень російських елітологів — представлений двома найбільшими блоками: аналіз регіональних політичних еліт і аналіз бізнес-еліт Росії. Можна сказати, що одним з провідних дослідників бізнес-еліти в Росії є О. Криштановська, яка досліджує цю соціальну групу і її вплив на державу як інститут протягом майже двадцяти років. За визначенням О. Криштановської, бізнес-еліта — вищий пул підприємців, які завдяки фінансовій і економічній могутності можуть суттєво впливати на ухвалення державницьких рішень [6, с. 5]. У процесі свого становлення і розвитку бізнес-еліта Росії, як і українська бізнес-еліта, пройшла ряд етапів. Зародження цієї частини правлячого класу, як зазначає автор, відбувалося в умовах перебудови СРСР, коли «комсомольська економіка — дитина радянської номенклатури, почала свою трансформацію у нову майбутню буржуазію». Тобто, радянська номенклатура, створюючи «комсомольську економіку» в часи перебудови, готувала майданчик для конвертації влади у економічну / фінансову власність, очолювати яку були покликані нові обличчя — комсомольські секретарі. Тому і вік бізнес-еліти початку 90-х рр. не перевищував 42,1 року [6, с. 39]. Подальший генезис бізнес-еліти, її вектори взаємовідносин з політичною елітою та державою як інституцією визначався, як і в усіх країнах світу: чим слабша держава, тим сильніший вплив в управлінні країною відіграють бізнес-еліти, і навпаки. Тобто, політичні амбіції бізнесу — своєрідний барометр стану держави. Перші роки незалежності в Росії, як і в будь-якій країні колишнього СРСР, відзначався так званою «приватизацією державою держави». Через нормативно-правові акти, які часто не були відомі широкому загалу, йшла приватизація/передача найбільш прибуткових галузей економіки владною верхівкою в руки своїх ставленників — завершився процес конвертації колишнього партійно-номенклатурною верхівкою влади в капітал [6, с. 6, 17, 25]. Цей процес, як відомо, тривав паралельно з руйнуванням цілих галузей народного господарства, катастрофічним погіршенням матеріального становища майже 99% населення, зародженням і розвитком

дикого капіталізму. Наступний етап становлення бізнес-еліти і утворення олігархії О. Криштановською датується періодом 1995–1998-і рр., коли бізнес і держава переплелися настільки сильно, що важко було відділити чиновника, що контролював бізнес-структуру, від бізнесмена, що мав право входити до Кремля. Бізнес, як відомо, прагне стабільності. Саме тому, зазначає дослідник, перебування на посту президента Російської Федерації РФ Б. Єльцина характеризувалось або відмовою бізнесу від виборів як головного політичного механізму, або перетворенням демократії у фарс [6, с. 34]. Після кризи 1998 року і обрання президентом РФ В. Путіна олігархи розпочали новий етап у своєму розвитку: влада після публічних процесів над Б. Березовським, В. Гусинським дала зрозуміти, що єдиною можливістю існування великого бізнесу в Росії є співпраця та допомога Кремлю. «Змінилася сама атмосфера в коридорах влади. І це відчуває кожен член еліти. «Кінець революції» з полегшенням відчуває кожен політичний актор» [6, с. 54; 5, с. 77]. Отже, з приходом до влади В. Путіна відбувся процес посилення інституту державності і, як наслідок, послаблення олігархії в Росії.

Серед дослідників регіональних еліт у Росії потрібно відзначити колективні праці А. Понеделкова і А. Старостіна. Предметом їхнього дослідження є регіональні еліти як частина політичної еліти Росії. Ці дослідження є надзвичайно актуальними, враховуючи федеративний устрій Російської держави, а також з огляду на багатонаціональний та мультіконфесійний склад населення країни. Дослідники констатують, що регіональні еліти зазнають значних трансформацій як в структурному, так і у ментальному відношеннях. Науковці зазначають, що аналіз регіональних еліт Росії не можливо проводити за якоюсь єдиною методикою. За наявності певних загальних характеристик регіональні еліти значно різняться, залежно від регіону. Автори виділяють такі типи регіональних еліт: бізнес-еліта, етнократична еліта, еліти представлені губернаторами, що приватизували владу, еліти представлені очільниками силових структур (військово-адміністративна еліта) [9, с. 6]. Аналіз трансформації регіональних еліт протягом останнього десятиліття дозволяє науковцям дійти наступних висновків. Відбулися значні зміни — оновлення еліт регіонів в їх структурному, ціннісному та діяльно-стильовому плані. Регіональні еліти стали менш гетерогенні в своїх політико-ідеологічних орієнтаціях, більш чітко ідентифікують власні інтереси в системі

державних цілей. Відбулося також підвищення професійних якостей місцевих еліт, що дозволяє їм бути адекватними сучасному політичному дискурсу. При цьому науковці констатують, що регіональній бюрократії не вдалося виробити дієвих механізмів рекрутування адміністративно-політичної еліти. Також необхідно зазначити, що посилення інституту держави останніх років приводить до того, що термін перебування при владі на місцях залежить від уміння доводити власну лояльність центральній владі, а саме — президенту РФ, що цілком відповідає програмно-цільовому підходу здійснення політичною елітою управлінського впливу [9, с. 15].

Підсумовуючи здобутки російських дослідників протягом другого етапу, можна погодитися з думкою професора Г. Ашина: «Необхідно ... заявити про формування російської школи елітології, яка склалася в останнє десятиліття ХХ ст. ... Росія вистраждала політологію» [8, с. 86].

У теперішній час триває третій період трансформації проблемного поля досліджень еліт у Росії. Він визначається такими тенденціями [7]:

– по-перше, відбувається перехід від класичного елітизму до поліформного. Головною особливістю цього процесу є вихід за межі класичних теорій у аналізі феномену еліт;

– по-друге, російські елітологи все більше усвідомлюють, що для аналізу політичної еліти Росії не можна використовувати теоретичні схеми західних дослідників, без урахування російської специфіки дійсності;

– по-третє, сучасне формування проблемного поля елітизму відбувається дуже швидко, наслідком чого є нерівномірність у розвитку елітології.

1. Ашин Г.К. Современные теории элиты: Критический очерк / Г.К. Ашин. — М.: Международные отношения, 1985. — 145 с.

2. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 448 с.

3. Гаман-Голутвина О.В. Российские элиты в зеркале политической науки / О.В. Гаман — Голутвина // PRO NUNC: Современные политические процессы. — Вып. 8. Политические элиты в условиях электорального формата трансформации власти / Редкол.: О.В. Гаман-Голутвина (пред.), В.Ф. Пеньков, А.С. Пучнин, Д.Г. Сельцер, В.М. Юрьев; Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Дер-

жавина; Избирательная комиссия Тамбовской области; Исследовательский комитет РАПН по политической элитологии. — Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2008. — 399 с.

4. Дука А.В. Перспективы социологического анализа властных элит / А.В. Дука // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2000. — Т. 3. — № 1. — С. 64–82.

5. Крыштановская О.В. Бывшие. Тенденции нисходящей мобильности российской элиты / О.В. Крыштановская // Общественные науки и современность. — 2003. — № 6. — С. 62–77.

6. Крыштановская О.В. Политическая и экономическая элита России / О.В. Крыштановская // Мир России. — 2002. — № 4. — С. 3–60.

7. Мохов В.П. Современный российский элитизм: трансформация проблемного поля [Электронный ресурс] / В.П. Мохов. — Режим доступа: http://www.rapn.ru/index.php?doc=lib&docid=276&find_bbk=&find_polis=&find_reg=&find_pub=&time_order=DESC&offset=570&find_title=&find_type=&find_create_date_from=&find_create_date_to=&find_body=&find=1&find_last_from=&find_last_to=&find_proj=&find_prog=1&YYYY=&Mmm=&find_own=&find_avtor=. — Название с экрана.

8. Понеделков А.В., Старостин А.М. Региональные административно-политические элиты: прошлое, настоящее, будущее / А.В. Понеделков, А.М. Старостин // Полис (Политические исследования). — 2008. — № 6. — С. 86–99.

9. Понеделков А.В., Старостин А.М. Региональные и местные административно-политические элиты: постсоветская эволюция [Электронный ресурс] / А.В. Понеделков, А.М. Старостин. — Режим доступа: http://www.rapn.ru/partner/files/ponedelov._starostin.pdf. — Название с экрана.

10. Симонян Р.Х. Элита или все-таки номенклатура? (Размышления о российском правящем слое) / Р.Х. Симонян // Общественные науки и современность. — 2009. — № 2. — С. 114–125.

11. Тощенко Ж.Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? / Ж.Т. Тощенко // Социологические исследования. — 1999. — № 11. — С. 123–133.